

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Máté Mihály

Abroszárusok

A colári cigányokról – Magyarország legkisebb cigány csoportjáról

A colári cigányok alkotják a ma Magyarországon élő cigányul beszélők között a legkisebb csoportot; Budapesten, Kaposváron, Dombóváron és Oroszlányban él egy-egy közösségük. Becslések szerint Oroszlányban 50-60, Dombóváron mintegy 100, Kaposváron 250-260 colár él, a budapesti közösség pedig 1200-1500 főből állhat. A colári cigányok száma nem haladja meg a 2000-2200 főt a mai Magyarországon.

Az itt élő cigányokat sokan és sokféleképpen próbálták meg történetük során csoportosítani. Erdős Kamill ezt a beszélt nyelv alapján tette. A colári cigányok a cigány nyelvet, a romanit beszélő oláh cigány csoportba tartoznak. Bari Károly az oláh cigányok csoportjának további felosztásáról azt írta, hogy a saját maguk által adott törzsi és nemzetségi elnevezések szerint differenciálódnak, és ezek az elkülönülések rendszerint nyelvjárási tagolódást is jelentenek.¹

A törzs neve mindig valamilyen foglalkozást jelöl. Ezt a nevet a foglalkozás tárgyát jelző tőből egy -ari képzővel hozzák létre. Egyik legfőbb csoport ezek alapján a lovári a lovo (pénz) szóból. Velük kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nekik van a legnagyobb presztízszük a magyarországi cigányok között. Régebben állatkereskedéssel, manapság használt autókkal, régiségek adásvételével foglalkoznak. Kultúrájuk a többi csoport kultúrájára is hatással van, dalaikat, meséiket, szokásaikat átveszik, utánozzák, sőt ez a hasonulás nyelvi szempontból is jól érzékelhető.² A csurárik, neve a shuri (kés) vagy churi (rosta) szóból ered, a másárik neve a masho (hal) szóból, a colárik neve a colo (pokróc, lepedő, szőnyeg, takaró) szóból, a drizárik neve a driza (rongy) szóból, a gurvárik neve pedig a guruv (ökör) szóból. A lovári, a colári, a drizári, a gurvári és a másári az oláh cigány nyelvjárás egy-egy változatát jelentik.

Nagyon kevés leírást találunk a colári cigányokkal kapcsolatban, aminek oka lehet alacsony létszámuk, de a mai napig megőrzött zártságuk, ismeretlenségük is. A colárokkal kapcsolatos szakirodalom mindössze két tanulmányból áll. Mindkettő szerzője Szapu Magda, aki a Kaposvárhoz tartozó kaposszentjakabi cigánytelepen élő colárik között végzett kutatásokat. Első tanulmánya 1981-ben, a Somogy Megyei Múzeumok Közleményei IV. kötetében jelent meg *A kaposszentjakabi oláh cigányok hiedelemvilága* címmel. A második munkája az MTA által kiadott Ciganisztikai Tanulmányok sorozat 1. köteteként ismeretes. Ennek címe: *Halotti szokások a kaposszentjakabi oláh cigányoknál*. De nagyon kevés azoknak a dolgozatoknak a száma, amelyek egyáltalán említést tesznek a colári cigányokról. Sárközi Jakab Gyula³ cigány származású pap néhány szó erejéig említi meg őket, amikor a cigányokat próbálta meg jellemezni:

„...Igen, le rrom magát, szájhagyományának megfelelően, magasabb kasztbelinek, előkelő eredetűnek, külön törzsnek, le rumungrit pedig szolganépség leszármazottjának tudja. Sőt még le szalvétása és le drizári⁴ (rongyos) nemzetséget

sem tekinti magával egyenrangúnak. Pedig mindkettő közvetlenül belőle válhatott ki, mert előbbinek – mely különösen Erdélyben tanyázik, abroszokat (szalvéta: innen a nemzetség elnevezése), törölközőket, asztalterítőket és más efféléket árulgatva – hagyománya, bőrszíne, kevés tájszólással nyelve s a többi teljesen megegyezik az övével.”

A cigányok csoportjairól Erdős Kamill így ír:

„... d) Colári: Szőnyegkereskedéssel foglalkoznak. Budapest utcáinak jellegzetes alakjai. Erdélyből származnak. Csík, Udvarhely megyéből (és ott is szőnyegkereskedéssel foglalkoztak). Házaik igen szépek, és nem egy közülük százezer forintot is megér. A nők tarka több-szoknyát hordanak...”

Találunk velük kapcsolatban néhány sort a *Néprajzi lexikon*ban is.

„A jellegzetes cigány foglalkozások között a kereskedéssel foglalkozók különböző csoportjai alakultak ki, akik azután – a muzsikushoz hasonlóan – szinte elkülönült „kasztokat” alkottak. Legjellegzetesebbek a lókupecsek (lovári) voltak, akik az ország vásárait járva különböző trükkökkel igyekeztek túladni a – sokszor vitatható körülmények között – megszerzett lovaikon. Ők a cigányságon belül viszonylag jómódú réteget alkottak. Voltak köztük szőnyeg-, pokróc- és takarókereskedők (colári) is. Például Újpestről, Kispestről keresték fel a Mezőföld falvait és pusztáit, vagy a pesti piacokon árulták portékájukat.

Bari Károly a már hivatkozott írásában két helyen tesz említést a colári cigányokról:

„Erdélyben, a Csíkszereda körüli falvakban élnek a romániai colárik. Archaikus nyelvük sajátos, éneklőklórjuk, hagyományviláguk és viseletük a magyarországi oláh-cigányokéval mutat rokonságot. Gyönyörű lassú énekeiket gyakran párosan éneklék. Hangszereik nincsenek, táncaikat asztal lapján vagy szekrény oldalán való dobolással kísérik. Szívesen adnak elő román táncnótákat is. A táncrea perdülő összegyűltek táncszókat kiabálnak. A táncszók többsége magyar nyelvű, a környezettől átvett. Nagyon kevés cigány nyelvű táncszó van, és csak köztük használatosak. Egyes csoportjaik az 1920-as, '30-as években átvándoroltak Magyarországra, Kaposvár mellett és Budapest körül telepedtek le.”

„Viseletükre általában jellemző a színesség, a színek sajátos összeválogatása. Eltérés ma már csak néhány törzs női köténytípusánál figyelhető meg. A colári nők például farkasfoggal díszített, esetenként virágokkal hímzett, cakkos szélű »kerek« kötényt viselnek.”

A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található meg Szoboszlai Istvánné, Raffay Anna 1952. november 7-én és 8-án készült *Cigány szokás és hagyománygyűjtés*5 címet viselő írása. Ez a gyűjtés Pesterzsébeten készült, és a nevek, a szokások és egyéb jellemzők alapján biztosan colári cigányokról szól, annak ellenére, hogy az adatközlők pontos hovatarozását nem jelöli.

Egy korabeli újságcikk is említést tesz a colári cigányokról. A *menyasszony hozománya egymillió régi rézkrajcár*6 címmel a szerző megjelölése nélküli írásban egy nyugati országokban szőnyeget árusító cigány kereskedőről olvashatunk. A

colári szőnyegkereskedő annyi pénzt gyűjtött néhány évi munkával, hogy Erdélybe hazatérve hétszobás házat építtetett magának, és a fiát fényűző lakodalommal nősítette meg.

Végül megemlíthetjük Rézműves Melinda rövid, kétnyelvű írását, ami az *Amaro Drom* 2002. évi 1. számában jelent meg *A vőfélyek* (Le nanasha⁷) címmel. Az írás tulajdonképpen a keresztapa (o nanashi), illetve a keresztapák (le nanasha) esküvőn betöltött szerepével foglalkozik.

Faluzás

A colári cigányok a XX. század elején kezdtek Erdélyből Magyarországra költözni. Az 1893-as cigány összeírás szerint⁸ a korabeli Erdélyben a cigányok gyakorlatilag letelepültek, a vándorlás csak egész kis létszámú csoportnál maradt meg.

A cigányok életvitelét többen megkísérelték jellemezni. Az egyik megközelítés szerint⁹ a mendikáció a legjellemzőbb a Kárpát-medencében. Ez a kifejezés cigányok esetében „faluzást” jelent: a megtermelt árucikkeiket a településeken élelemre, illetve egyéb használati javakra cserélték, vagy eladták, ugyanakkor minden más olyan tevékenységet elvégeztek, amire volt kereslet. Ha kellett, jósoltak, udvart takarítottak, házat, padlást tapasztottak, eltakarították a dögöket, vagy küldönc feladatot vállaltak. A cigány családok megélhetése tehát több tevékenység összetett rendszerére épült.

A XIX. század végétől az addigi foglalkozások iránti kereslet csökkent,¹⁰ így számos cigány kényszerült rá arra, hogy más mesterség, más megélhetés után nézzen. Ugyanakkor arra törekedtek, hogy az állandó helyváltoztatással járó „szerző-mozgó” életforma legalább részben megmaradjon.

Az egyik ilyen foglalkozás lett a vándorkereskedés, ami úgy alakulhatott ki, hogy a munkájukért, áruikért cserébe székely szőtteket kaptak, amit más helyen értékesítettek. Ez a tevékenység pedig idővel főfoglalkozássá vált, amit a hatóságok szabályoztak, évről évre meghosszabbított engedély kiadásához kötöttek.

Erdélyben tehát megjelentek a házaló kereskedők, köztük is a textíliákkal kereskedők, akik a hatóságok által kiadott engedély alapján folytathatták tevékenységüket. Véleményem szerint ennek a differenciálódásnak az eredményeként alakultak ki a colári és a gábor cigányok, azaz eredetileg egy csoport lehettek. Ezt bizonyítja, hogy a korabeli iratok tanúsága szerint a colárik között számos Gábor vezetéknevű házalóval lehet találkozni. A feltevésemet nagymértékben alátámasztja Eparu Krisztián vizsgálata (*Gáborcigányok* [2]. Beszélő, 2008/10. sz.), de ennek igazolásához további kutatások szükségesek.

Nagy Pál történész szerint tévedés az, hogy a cigányok három nagy hullámban, a XV–XVI. században, a XVIII. század elején és a XIX. század közepétől vándoroltak át Magyarországra, tehát nagyjából a romániai cigány rabszolgák felszabadítása és az első világháború között. Inkább Viorel Achimmal¹¹ ért egyet, aki szerint a kisebb csoportokban történő átvándorlás a jellemzőbb, melynek elsődleges mozgatórugója a piac követése volt.

Ezek a megállapítások a colári cigányokra feltétlenül igazak. Biztosan azért utaztak „nyugatra”, mert Magyarország területén jobb megélhetést találtak, mint a múlt század elejei Erdélyben. Sőt a másodlagos migrációnál, tehát a Magyarországon belül történő mozgásoknál is a jobb, kedvezőbb piaci környezet keresése játszott döntő szerepet.

Házalókereskedés

A colári cigányokkal kapcsolatosan különösen nagy mennyiségű dokumentum keletkezett és található meg a levéltárakban, eddig talán csak általam kutatva.¹² A házaló kereskedést, köztük természetesen a különböző textíliákkal folytatott házalást is az 1852. szeptember 4-én kiadott császári nyílt parancs szabályozta. A colári cigányokkal kapcsolatos levéltári dokumentumok legtöbbször a házalási engedélyek kérésével és kiadásával kapcsolatos. Ezekon kívül azonban még más iratok, például visszahonosítási kérelmek, szegénységi bizonyítványok és elenyésző számban különböző kihágási ügyek is találhatóak.

A házaló kereskedést szabályozó császári rendelet többek között legalább harmincéves életkorhoz kötötte az engedély megadását, valamint kizárta azokat, akiket korábban csempészás vagy jövedéki kihágás miatt büntettek. A harmincéves kortól két esetben engedett meg a rendelet eltérést. Kiadható volt a házalási engedély, ha az engedélyt kérő személy már nagykorú volt, és más foglalkozással nem tudta magát és családját eltartani, vagy ha korábban már volt házalóengedélye. A kérelmekhez rendszerint orvosi igazolást, erkölcsi bizonyítványt vagy ezzel egyenértékű községi bizonyítványt kellett csatolni, valamint azt is, hogy az egész évi házalási adót előre lefizették. Ezen kívül néhány helyen igazolni kellett az állampolgárságot, a zsidótörvények bevezetése után pedig például Kaposváron keresztlevelet kértek, és nyilatkozatot arról, hogy a kérelmező nem zsidó. A császári rendelet nem adott lehetőséget az engedély megadására azok esetében, akiket korábban csempészás vagy jövedéki kihágás miatt büntettek.

Sok colári, aki az 1910-es évek közepén jött Magyarországra, nem rendelkezett a szükséges dokumentumokkal. Ők a kérelemben „székely menekültként” nevezték magukat, akik Erdélyt a román megszállás miatt voltak kénytelenek elhagyni. A hatóságok ezt az indokot elfogadva¹³ állították ki a házalási engedélyt, amit aztán a következő évben így már hosszabbíthatni tudtak.

Városi tanácsok is állítottak ki engedélyeket, jóllehet például Győr vitatta saját illetőségét, és csak ideiglenes engedélyt volt hajlandó kiadni, mivel szerinte az engedélyek kiadása a rendőrség dolga lenne. Voltak olyan városok, mint például Pécs vagy Kecskemét, amelyek elsőfokú joghatóságként működtek. Máshol, például Aradon vagy Baján a helyi rendőrség engedélyezte a házaló kereskedést, a megyékben pedig az alispáni hivatal adta ki a házaló engedélyeket. Ha a colári kereskedő falun élt, akkor a községi jegyző vette fel az adatokat, és a járások élén álló főszolgabíróknál keresztül továbbította az iratokat az alispánnak. A kiállított engedélyt a kérelmező ugyanezen az úton kapta meg. Ha városi lakóhelyet választott, akkor a polgármesteri hivatal továbbította az iratokat az alispánnak, illetve kézbesítette ki a kiállított házalókönyvet.

Mivel a legfontosabb adatokat az iratok közt megmaradt házalókönyvek tartalmazzák, ezért érdemes azok tartalmát áttekinteni. Az első oldalon megtalálható bennük a kereskedő neve, születésének helye és ideje, lakcíme, családi állapota és vallása. A személyi adatok felsorolása után, a második oldalon a kereskedő személyleírását találjuk meg. Itt főként a „különös ismertető jegyek” az érdekesek, ahol rendszerint a látható eltéréseket sorolják fel, a sebhelyeket, végtagok csonkaságát, tetoválásokat, az arcon látható elváltozásokat, például himlőhelyet. A következő oldalakon feltüntették, hogy hol és meddig érvényes az engedély, valamint milyen árucikkkel házalhat a colári kereskedő. Tartalmazza a házalókönyv a házalósegéd adatait, majd a személyleírását is. A segéd az esetek túlnyomó többségében a kereskedő házastársa volt.

A 42 oldalas könyvecske további részében a láttamozások találhatók. A házalási törvény ugyanis előírta, hogy a kereskedést csak abban az esetben lehetett egy településen megkezdeni, hogy arra a helyi hatóság engedélyt adott, és ezt a könyvecskébe is bevezette, majd aláírta annak képviselője. A fennmaradt házalókönyvek alapján tehát *nyomon követhető hogy az árusok lakhelyüktől kiindulva milyen településeket kerestek fel*, hány napon töltöttek egy-egy alkalommal úton, és mekkora területet jártak be. A házalókönyvekben gyakran találunk 50-60 útnál is többet. Egy-egy út akár 3-5 napig is, sőt nemritkán tovább is tartott. Ez azt jelenti, hogy évente több mint 200 napot voltak úton, és 3-3500 km-t – vagy gyakran még többet – is utaztak.

Az engedélyt kiállító hatóság neve a könyvecske utolsó lapján szerepelt. Az engedélyek kiváltásának helye pedig az országon belüli helyváltoztatást jelzi, aminek ugyancsak különböző okai lehettek. Előfordult olyan eset, hogy az egyik vármegyében kevesebb volt az egy évre előre befizetendő házalási adó.¹⁴ Olyan esettel is találkozhatunk, amikor például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében év közben emelték fel az adót. A különbözetet nem sikerült beszédnie Cegléd város jegyzőjének, mert az ott lakó nyolc colári kereskedő egyik napról a másikra ismeretlen helyre költözött. Szerepet játszott a helyváltoztatásban a családi állapot változása, a házasságkötés, a rokonság lakhelye. A dombóvári colári közösség úgy került a városba, hogy a nagyszülők az egyik feleség szülei után költöztek Újpestről Kaposvárra, majd egy családi konfliktus után néhány család Dombóvárra települt át.¹⁵ Hasonló módon alakult ki az oroslányi közösség is.

A gyakori lakóhely-változtatás játszhatott szerepet abban, hogy többnyire bérelt lakásokban éltek, bár az ellenkezőjére is akad példa, mert az 1930-as években több colári kereskedő élt Rákospalotán, Pestszenterzsébeten, aki már háztulajdonos volt. Rendszerint a települések szegényesebb részén laktak; Pécsen a Király utca végén és a Siklósi úton, Kaposváron a Berzsényi utcában és a Szigetvári utcában, Kecskeméten a Cigányváros nevű telepen.

Korlátozások

A kezdeti, „menekülteknek” kijáró, együttérző fogadtatás idővel megváltozott. Számos rendelet született, ami nehezítette a colári kereskedők dolgát. Ezek között is talán a legfontosabb volt a magyar királyi kereskedelemügyi miniszter 1931. évi 141.113 számú rendelete, amely a letelepült cigányok vándoripari és házalási tevékenységét szabályozta. A rendelet kimondta, hogy cigány házaló nem kaphat az

egész országra szóló házalási engedélyt, csupán a lakhelye szerinti vármegyében kereskedhet. Ezen a behatárolt területen is csak úgy végezheti a munkáját, hogy családját nem viheti magával, segédet nem tarthat. Az eddig megtalált iratok szerint ezt a rendeletet a legtöbb megyében nem tartották be. Baranya vármegye alispánja azonban nem tartozott ezek közé.¹⁶ Ezzel magyarázható, hogy az 1924-ben Pécsre települt colári cigányok kivétel nélkül elköltöztek a városból a rendelet hatályba lépése után.

A vármegyék külön is hoztak rendeleteket a házalás szabályozására. Ilyen helyi rendeletnek lehet tekinteni azt, hogy a megyék rendszerint meghatározták a kiadható házalási engedélyek számát. Somogy megyében például ezek számát 58 darab engedélyben szabták meg, sőt kikötötték, hogy a hadigondozottak az engedély kiváltásánál előnyben részesülnek. Ezért minden igénylő kérelmét megjelentették a megye hivatalos lapjában, hátha jelentkezik arra hadirokkant. Így a kérelmező csak akkor kaphatta meg a házalási engedélyt, ha arra más, „jogosultabb”, nem jelentkezett, ráadásul még a hirdetmény megjelentetését is vele fizettették meg. Mivel a megyei hivatalos lap soron következő számának megjelenéséig akár két-három hét, de gyakran hosszabb idő is eltelt, ennek az eljárásnak az lett a következménye, hogy a hirdetésben megjelölt határidő lejártáig a kérelmező nem kapta kézhez az engedélyt. Így, mivel házalási engedély nélkül kereskedni nem volt szabad, ezért a gyakran 5-6 vagy még több gyereket nevelő családok erre az időre jövedelem nélkül maradtak. Ilyen esetekben segítettek ki egymást a településen lakók, a közeli és távolabbi rokonok. Bizonyos, hogy az ilyen szükséghelyzetek is hozzájárultak ahhoz, hogy a colári közösségek még napjaikban is igen zártak. Bár elismerik a többi cigány csoportot is, velük szorosabb kapcsolatot nem alakítanak ki.

Az 1930-as évektől egyre gyakrabban vitatták a kereskedők állampolgárságát, ami miatt számosan kérelmezték a visszahonosításukat. Kezdetben ezt engedélyezték, bár előfordult, hogy akár 2-3 évig húzódott az eljárás. Később egyre gyakrabban utasították el a kérelmeket a kérelmező cigány mivoltára hivatkozva.

Pest vármegye alispánja például egy Rostás Rupi nevű kereskedő kérelmét ezzel a levéllel továbbította a belügyminiszterhez:

„55081/1942

Nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Úr!

Rostás Rupi cigány kispesti lakos visszahonosítása iránti kérelmét az összes iratok kapcsán tisztelettel felterjesztem azzal, hogy a kérelem teljesítését nem javaslom, mivel nem valószínű, hogy nevezettből visszahonosítás esetén az állam számára hasznos és dolgos állampolgár válják.

Bp. 1942. szept. 29.

alispán.”¹⁷

Természetesen voltak ezeken kívül más korlátozó intézkedések is. Például 1928-tól tilos volt férfi- és fiúszövetet árusítani, tehát olyan textíliákat, amiből férfiak számára

lehetett ruhát készíteni. Ezt a rendeletet 1934-ben úgy módosították, hogy 2%-ban maximálták a haszonkulcsot.

A későbbiekben a colári kereskedők megítélése még tovább romlott, ahogy az a korabeli kaposvári rendőrkapitány leveléből is kitűnik:

M. Kir. rendőrség kaposvári kapitánysága

Szám: 777/2-1942.

Somogyvármegye Alispánja

Kaposvár

Tisztelettel értesítem, hogy Kaposvár megyei várost az utóbbi időben mind nagyobb számban özönlik el az itt letelepedő oláh cigány abroszárusok¹⁸, akik úgy közbiztonsági, mint erkölcsi, valamint közegészségi szempontból állandó veszélyt jelentenek a városra.

[...]

Ezeknek az iszákos és megbízhatatlan elemeknek az ország területén való házaló kereskedése a legnagyobb mértékben aggályos, nézetem szerint ennek megakadályozása elsőrangú érdeke az állambiztonságnak.

Kérem ezirányú intézkedését és szíves értesítését.

Kaposvár, 1942. augusztus 14-én.

A kapitányság vezetője:

olvashatatlan aláírás

m. kir. rendőrfőtanácsos¹⁹

Ez persze a hivatalos megítélés volt. A lakókörnyezetükkel azonban nem csak ilyen volt a colárik kapcsolata. Erre utal, hogy 1944-ben számos colári férfit vittek el Kaposvárról Somogy megye déli részére tankcsapdákat és lövészárkokat ásni. Amikor pedig Kaposvárra kerültek vissza, ahol a malom gépeinek leszerelésén és elszállításán dolgoztak, egy, ugyanabban az utcában lakó, a felügyeletet ellátó nyilas küldte őket haza, megmentve őket a további veszélyektől.²⁰

A colári házalók foglalkozását a kereskedelmi miniszter 91400/944 sz. rendelete tette tönkre, amely megtiltotta a textilárakkal való házalást. Néhány colári kereskedő megpróbált ugyan rövidárura, bazárárura, zsák és ponyva árusítására engedélyt váltani, de vagy egyáltalán nem találunk bejegyzést a házalókönyvekben, vagy egy-két alkalom után maradtak a könyv további lapjai üresek. Ez azt jelenti, hogy vagy meg sem próbálkoztak a számukra idegen árukkal kereskedni, vagy rájöttek, hogy az ezekkel való házalásból nem tudnak megélni.

Bár külön rendeletet, ami megtiltotta volna a házalást vagy a házalóengedélyek kiadását, nem találtam, de ezek alapján érthető, hogy 1949 után már nincsenek engedéllyel rendelkező colári árusok.

A szocialista korszakban a colári cigányoknak más megélhetés után kellett volna nézniük, de foglalkozásváltásuk csupán látszólagos volt. Továbbra is ruhaneműkkel kereskedtek, aki pedig tehette, az mezőgazdasági termelőszövetkezet, illetve a MÉH vállalat tollgyűjtője lett. A kiadott tollgyűjtői engedélyeket háromhavonta hosszabították meg azoknak, akik az előírt mennyiségű tollat a településeken összegyűjtötték, és azt a vállalat telephelyén leadták. Keresetük így a begyűjtött toll mennyiségétől függött. A colári cigányok számára azonban a tollgyűjtés másodlagos tevékenység maradt. Összegyűjtötték és leadták a megkívánt mennyiséget, és ezzel elérték, hogy az engedélyüket újabb 3 hónapra meghosszabbítsák, de a gyűjtés ürügyén faluztak tovább, és árusították a valamilyen módon beszerzett textíliákat.²¹ Nem ritkán külföldről becsempészett, itthon keresett árucikkkel házaltak, azokat jó haszonnal továbbadva.²²

Akik nem jutottak ilyen engedélyhez, azoknak munkát kellett vállalniuk, nehogy közveszélyes munkakerülővé nyilvánítsák őket.²³ Igyekeztek valamilyen szezonális munkahelyen elhelyezkedni, ami viszonylagos szabadságot engedélyezett számukra. Kaposváron²⁴ például erre jó lehetőséget nyújtott a cukorgyár, ahol az őszi betakarítások után beszállított répa mozgatásánál, tisztításánál foglalkoztatták őket. Azok az emberek, akik munkahellyel rendelkeztek, szintén eljártak faluzni, de ők csak titokban, gyakran a rendőrségtől zaklatva, kizárólag csak munkaszüneti napokon tudtak kereskedni.

„...Faluzni csak hétvégén lehetett. Akkor is úgy kellett a telepről kijönni, hogy az árut a vállamon vettem át, a derekamra csavartam, arra vettem rá ruhám. Csak a vonaton szedtem le magamról. Ha észrevették volna, hogy batyuval²⁵ jövök ki a telepről, akkor, ha rendőrrel találkoztam volna, az rögtön bevitt volna a rendőrségre, ha meg valaki észreveszi, akkor szól a rendőrségnek, és úgy fognak meg.”²⁶

A későbbiekben enyhült a szigor, és ugyanezt a foglalkozást folytatva, mindenféle engedély nélkül faluztak tovább. Ez az enyhülés természetesen csak viszonylagos volt. A rendőrség továbbra is veszélyt látott azokban az emberekben, akik könnyen tudták a helyüket változtatni.²⁷ A kereskedés gyakorta a helyi rendőr jóindulatától függött. Abban az időben a házalással foglalkozóknak naprakész, egymás között folyamatosan cserélt adataik voltak az egyes falvakban élő rendőrökről. Pontosan tudták, hogy hol lakik olyan rendőr, aki eltűri a házalást, hol él olyan, amelyik nem engedi, azokat pedig különösen megjegyezték, akik az áruikat lefoglalva eljárást kezdeményeztek ellenük.

A kaposvári kitelepítés

A Kaposváron szétszórta, tanácsi bérlakásokban, szükséglakásokban lakó colári cigányok lakhelyeinél 1960. május 20-án teherautók jelentek meg, amiket fegyveres munkásőrök és rendőrök kísérték. Egy nap alatt a kaposzentjakabi telepre költöztették ki valamennyi colári családot. Bár sok irat megsemmisült a szakszerűtlen tárolás miatt, azonban a tanácsulések jegyzőkönyvei, a tanácsi határozatok megmaradtak. Ezekben azonban utalás sincs arra, hogy a város a colári cigányok

kiköltöztetését tervezi. Másrészt azonban közvetett adatok utalnak arra, hasonló szándék már korábban is megfogalmazódott.

Már 1946-ban a Nemzeti Bizottság feliratot intézett a miniszterelnökhöz, kérve, hogy a cigányokat zárják táborokba, internálják őket Kaposvárról. A további fejlemények a korabeli helyi újságokban jól nyomon követhetők. Egyik olvasó azt nehezményezte, hogy Kaposvárból, a virágok városából lassan a cigányok városa lesz, mivel mindenhol lehet cigányokkal találkozni. Egy másik javaslatot fogalmaz meg, hogyan tudna a város a cigányoktól megszabadulni.²⁸

A kaposszentjakabi beás telepet az 1920-as években hozta létre a város. Akkor a somogyi erdőkből a városi döngkút környékére betelepedett beás cigányok okoztak problémát. Korábbi, kézműves munkájuk iránt csökkent a kereslet, ezért költöztek Kaposvár határába. A város a saját területén mért ki házhelyeket, és adta el, részletfizetés mellett, a „teknővájó cigányoknak”²⁹, akik ott saját erőből építettek maguknak hajlékokat. Negyven év elteltével ide telepítették a városból a más nyelvű, más életformájú, kereskedő colári családokat.

Elképzelhető, hogy milyen ellentétek alakultak ki a régi és az új teleplakók között. Egyrészt „kolompár”³⁰ cigányok költöztek a beás cigányok mellé. Másrészt a lakásaikat „úgy kapták” a várostól, tehát városi házakba, tanácsi lakásokba költöztek. Sajnos a korabeli iratok között a lakásokkal kapcsolatos dokumentumok is megsemmisültek. Csupán egy személyt sikerült felkutatnom, aki a telepen készült házakkal kapcsolatban felvilágosítással tudott szolgálni:

„Apám Istvándiban volt jegyző, Barcs mellett, és mindig szívesen foglalkozott a cigányokkal. [...] Amikor igazgató lettem itt Kaposváron a tervező vállalatnál, akkor dolgozott nálunk a geodétáknál egy cigány ember. Óvári volt a neve, kint lakott a telepen, és arra volt büszke, hogy a lakásában telefon is van. Becsültem, mert szorgalmas, lelkiismeretes ember volt.³¹ Ő korán meghalt. [...] Nekem nem voltak idegenek a cigányok, láttam, hogy milyen rossz körülmények közt laknak, és gondoltam, hogy valahogy segíteni kellene. Már nem tudom, hogy hol, milyen ülésen, de felvetődött, hogy „Cs” lakásokat, azaz csökkentett értékű lakásokat, kell építeni. Valóban nem emlékszem, hogy ki vetette fel ezt, de mivel ismertem a rendkívül rossz lakáskörülményeiket, ezt a gondolatot mindenképpen hasznosnak tartottam. A Schönherz Zoltán utcában felépülő házak terveit ezért társadalmi munkában, minden díjazás nélkül készítettük el.

Nem tudom már, most úgy közel 50 év múltán, hogy a tervek hová kerültek, de biztos vagyok benne, hogy a tanács építési vagy műszaki – már nem tudom, milyen néven szerepeltek, mert abban az időben előfordult, hogy akár évente is átszervezték az osztályokat – osztályára kerültek.³²

Egy házban két lakás volt, mert így számos falat lehetett megtakarítani. A lakásokban volt egy szoba, egy konyha és egy kisebb helyiség, ami tisztálkodásra volt szánva, azaz a fürdőszoba lett volna.

Még arra emlékszem ezzel kapcsolatban, hogy talán két, két és fél év múlva valaki kivitt a telepre. Szerintem inkább csak engem akart bántani, hogy nézzem meg, mi lett a lakásokból, amiket terveztünk. Hát én itt azt láttam, hogy ezek a lakások

nagyon leromlottak, az ablakok hiányoztak, kitörtek, az ajtók rongálódottak, és a lakások nagyon lelakottak voltak. Más emlékem ezzel a teleppel kapcsolatban nincs. Azt csak most hallottam, hogy egy ilyen lakásba két családot költöztettek be. Akkor erről nem volt tudomásom.”³³

A kaposszentjakabi telepet egy későbbi tanácsülésen tovább bővíthetőnek minősítették, sőt az 1978-as „telepfelszámolás” keretében újabb utcákat is nyitottak itt. Hogy a telepen milyen áldatlan állapotok alakultak ki, arra az ott élők emlékeznek:

„Hogy laktunk? Sokan voltunk. Állandó volt a veszekedés. A házak is közel voltak, el sem lehetett kerülni a másikat. Kaposváron mindig úgy laktunk, hogy az utcában több család is lakott, volt hogy 7-8 család is, de ez az utcában szét volt szórva. Még el is tudom mondani, hogy én emlékszek, hogy hol laktunk.

Az első, amire emlékszek, a Kertész u. 1. volt, aztán a Berzsenyi u. 2. Utána a Berzsenyi u. 22., majd a Berzsenyi utca 5. Ezután laktunk a Vár u. 2.-ben, majd a Vörös hadsereg utcában a Vágóhídnál, végül a Schönherz u. 84. alá kerültünk.

Szóval, amíg bent voltunk a városban, egy utcában, de különböző házakban laktunk, nem messze egymástól. Ha akartam, átmentem, találkoztam velük, ha nem, akkor elkerültem.

Itt a telepen állandó volt a veszekedés, a verekedés. A beások az utca másik felén laktak, oda nem mentünk át, azok sem jöttek. Még a gyerekek sem.

Amikor megnősültem, akkor is [ott] laktam. Oda vittem a Magdát is. [...]

Nyáron ezért kiköltöztünk a faházba, ami egy bódé volt, deszkából, de télen nem lehetett benne lakni, akkor be kellett menni a házba. Ott meg éjjel mindenhol feküdt valaki. Ki se lehetett menni, mert ráléptél valakire. Hiába voltunk rokonok, a veszekedés, verekedés állandó volt. A rendőrök azt mondták, hogy csak akkor jönnek, ha a vér folyik. Rendezzük el dolgainkat.”³⁴

„...És '60-ban költöztünk Szentjakabra, oda a cigánytelepre. A Schönherz Zoltán utcában laktunk, a 84. szám alatt. Az összes, a Kaposváron bent lévő, az összes abroszáruló romákat oda toloncolták ki. Vagyis oda telepítették őket. Senki nem maradhatott, csak akinek saját lakása volt. Ott kaptunk egy tömböt, és akkor ott voltak elosztva a családok. Úgy, hogy két család ment egy szoba-konyhás spájzos lakásba.

Igen. El lett osztva. Az egyik lakott a konyhában és a spájzban, a másik a szobában. Akinek több volt a gyereke.

Szűken voltunk, az biztos, de elfértünk. Úgy, hogy a Zoli az kapott a Rezsővel, a Kálóval egy szoba-konyhás-spájzos lakást. Akkor a Pipi, az apósom, az kapott a Jancsival egy szoba-konyhás-spájzos lakást. Mivel a Jancsinak sok gyereke volt,³⁵ így megkapta a spájzt meg a konyhát. A gyerekek miatt. Apósom lakott a szobában. Na akkor a két spájzból csináltak egy szobát. A válaszfalat kivették. Abban lakott aztán a Lovár a Parankával. Már megvolt a Hajrá, a Reszkető meg az Anica.³⁶ Ez volt ez a 60-as években.”³⁷

„...Egy másik lakásba került Kovács Rudolf, a Pipi és családja. Ők laktak a szobában. Ennek a lakásnak a konyháját lakta Kovács János, a Putka a feleségével és a gyerekeivel.

Közös lakásba került Rostás Máté, a Boti és családja, valamint Rostás Lajos, a Delán és családja.

Egy lakásban volt a Kovács Domonkos, a Csomi, aki nős volt a Galambbal, gyerekei voltak, és a Kovács Rupi Lajos, a Rupa, akinek szintén volt családja.

Együtt lakott Rupa Lajos, a Kadé és családja, de a fiának, a Rupa Lajosnak, a Balinak is volt már felesége és gyerekei. Ők laktak a szobában.

A konyhában a Kadé nős fia, a Pupos János, a Huru lakott a feleségével és a gyerekeivel.”³⁸

Egy 4-5 főre tervezett lakásban nem ritkán 12-18 fő is lakott: legalább két, de gyakran három család is élt egy fedél alatt.

Az interjúk mellett a másik forrás egy 1962-ből fennmaradt, tanácsülésre készített előterjesztés, illetve a tanácsülésről készült jegyzőkönyv. A jelentésben megkülönböztetik a régi és az új telepet, a régi és új telepeseikkel, azaz még a cigányokat nem ismerőknek is feltűnt az eltérés és az ellentét, még ha az okával nem is foglalkoztak. A jelentés szerint a régi telep 115 családból, összesen 473 főből állt. Kéttagú családból 10, háromtagúból 19, négytagúból 24 és öttagú családból 25 család volt. Az a jelentés készítőjének, úgy látszik, nem tűnt fel, hogy így csupán 78 család van, és ez 298 főt jelent. A tanácsülésen valaki ezt felvetette, mivel a jelentés készítője szóban módosított.³⁹

Az új telepeseik az ide kiköltöztetett colári cigányok voltak, akiket a „városi házakba” telepítettek. A jelentés kitér a colári cigányok létszámviszonyaira is, de pontos képet itt sem kapunk. Ekkor 30 család kiköltöztetéséről beszélnek. A kéttagú családok száma 3, a három főből álló családok száma 3, a négytagú családoké 2, öttagú család 1 volt, és hattagú család ugyancsak egy akadt. Ez 64 fő, de a köztölt 30 családdal szemben csak 10 család. A tanácsülésen ezt az adatot is módosította a jelentés készítője. Szóban elmondta, hogy hibás adatok kerültek a jelentésbe, mivel háromtagú családból 13 van, és van 5 család, amelynek 7 tagja van. Bár összeadva ez is csak 25 család, ami 129 főt jelent.

Mivel 8 ház épült, valóban helytálló lehet az, amit az adatközlők elmondtak, azaz egy lakásba két családot költöztettek be.

Elképesztő zsúfoltság lehetett nemcsak a lakásokban, hanem a telepen is, mivel a házak közvetlenül egymás szomszédságában álltak, telekkel, udvarral nem rendelkeztek. Az új telepen „a lakások füstösek, tisztán nem tartottak, a falakat, ablakokat, ajtókat rongálják, de semmi nyoma nem látszik annak, hogy azt javítani is akarnák”.⁴⁰ Szóvá teszi a jelentés a tisztálkodás hiányát is, tovább erősítve az évszázadok óta meglévő „piszkos cigány” előítéletet.

„A tisztálkodás primitív körülményei betetőződnek azzal, hogy igen sok a tetűgazda, úgy a felnőttek, mint a gyerekek között. Különösen az új telep lakóira vonatkozik ez.”⁴¹

Ez a kitétel annál érthetlenebb, mivel a határozati javaslatok közt szerepel, hogy legalább két kutat kéne a telepen kialakítani, ami arra mutat, hogy még az ivóvízzel való ellátással is gondok voltak, nem beszélve a tisztálkodáshozmosáshoz szükséges vízmennyiségről. Nemcsak hogy ekkor, a telepre költöztetés után két évvel, de még csaknem tíz év múlva is adós volt a város az itt lakók vízzel való ellátásával. 1971-ben egy három részből álló cikksorozat jelent meg a Somogyi Néplapban, amire a telep beás tanácstagja írt olvasói levelet.⁴² Ebben megemlíti, hogy valószínűleg ebben az évben egészséges ivóvízzel látják el a telepet, mivel a Városi Tanács ezt határozottan megígérte.

Tehát elegendő víz sem állt rendelkezésre, arról nem is beszélve, hogy a tisztálkodás ezekben a házakban gyakorlatilag lehetetlen volt, mivel folyamatosan mindig tartózkodott valaki a ház összes helyiségében. A colári cigányok pedig, hasonlóan a többi cigányhoz, még alsó ruhában sem mutatkoznak egymás előtt. Ahogy a WC-re menés is szégyellnivaló, és rendszerint ezt is igyekeztek észrevétlenül megtenni, úgy a mosakodást is titokban szokták végezni. Itt viszont egész egyszerűen nem volt olyan hely, ahová elvonulva tisztálkodhattak volna.

A jelentés végül leszögezi, hogy a telep *alkalmas a cigányok elhelyezésére, sőt még bővíthető is*. Ez aztán a későbbiekben, újabb utcák megnyitásával, újabb építési telkek kialakításával *meg is történt*.

Nem véletlen tehát az Oroszlányban és Dombóváron létrejövő új közösség kialakulása. Mindkettő egy-egy családi veszekedés utáni elköltözés során jött létre.

Erről a telepről jártak aztán a gyűjtőengedéllyel rendelkezők faluzni, de ezt a tevékenységet sem nézték jó szemmel a város akkori vezetői:

„Az új teleplakóknak munkába állítása és rendszeres foglalkoztatása a település legnagyobb problémája. Nem szívesen végeznek állandó jellegű munkát, és sok esetben volt tapasztalható, hogy minden ürügyet felhasználnak arra, hogy időszakos munkahelyüket is otthagyják. Sokféle ürügyet használnak fel arra, hogy magukat a munkából kivonják. Feltétlenül szükséges lenne a kóborlással, csavargással látszólagosan összefüggő hulladékgyűjtő foglalkoztatásuk korlátozása, mert a vidéken való vándorlás és csatangolás nem egy esetben eltulajdonításokkal, kocsmázásokkal kapcsolatos. Ezeknek ellenőrzése nem csak a Tanács részéről, hanem a tömegszervezetek részéről is több figyelmet, s ami lényeges, rendszeres ellenőrző munkát kíván.”⁴³

Sőt a MÉH Vállalat ülésen felszólaló igazgatója is a következőket mondta el:

„43 fő magángyűjtő egyén van a vállalatnál alkalmazva, akik toll, nyersbőr és rongy begyűjtéssel foglalkoznak. 1961 óta a foglalkoztatást illetően közvetlen kapcsolatban vannak a Városi Kapitánysággal. A vállalat kapcsolata annyi velük, hogy a gyűjtött anyagot átveszik, minősítik, és az ellenértéket kifizetik.

Ezek nem dolgoznak napi 8 órát, akkor mennek dolgozni, amikor akarnak. Ezzel szemben bizonyos mennyiségű anyagot és Ft. termelési értéket kell nekik előállítani, mert ha ez nincs meg, bevonják az igazolványukat. Lényegében kényszerítve vannak, hogy foglalkozzanak a munkával, és megélhetésük biztosítva legyen. A vállalatnak tudomása [van] róla, hogy feketézést⁴⁴ is folytatnak, persze ezeket előbb-utóbb elkapják, s akkor az igazolványt megvonják tőlük. Felvételüknél figyelembe veszi a vállalat szociális helyzetüket s a Rendőrség véleményét. A vállalat a B.M. hozzájárulása nélkül nem ad ki hulladékgyűjtői igazolványt. Ez a jelenlegi 43 fős létszám sok a vállalatnak, de szociális helyzetükre való tekintettel emelték fel ennyire a létszámot.

Vannak közöttük szorgalmas emberek, akik megkeresik havonta a 2.000-2.500 Ft-t, és vannak olyanok is, akik nem keresnek havi 200-300 Ft-nál többet. Ebből a 43 főből 9 öreg, a többi mind fiatal. Ezek munkába való bevonását más formában is meg lehetne oldani, s helyes lenne, mert ez a munka sok csavargással jár.”⁴⁵

A későbbiekben ez a rendőrségi szigor enyhült ugyan, de továbbra is folyamatosan lehetőség volt arra, hogy a házaláson értek ellen szabálysértési eljárást indítsanak.⁴⁶

Ezekben az időkben csak olyan távol lévő helyekre utaztak, illetve olyan utakat tettek meg, ahonnan még aznap délután hazaértek, hiszen a gyerekek iskolalátogatását a hatóságok szigorúan vették. A házalók igyekeztek rejtve maradni, azaz magatartásukkal, a szabályok megszegésével nem hívták fel magukra a figyelmet. A gyerekeket naponta elkísérte valaki az iskolába, a szülők pedig a falvakat keresték fel. Rendkívül sokat faluztak, ez biztosította azt, hogy viszonylag jó, biztonságot adó anyagi körülmények közé jutottak. A későbbiekben sikerült gépkocsit bérelniük. Egy autóval általában hárman utaztak, és így több települést fel tudtak keresni, mint amikor a tömegközlekedés menetrendjéhez kellett alkalmazkodniuk. Az 1980-as évektől sikerült saját gépkocsit is vásárolniuk. Ezekhez kezdetben gépkocsivezetőt fogadtak, a későbbiekben pedig saját jogosítványt szereztek. Ez megszabta az iskolához való viszonyukat is. Igyekeztek a nyolc általános iskolai osztályt elvégezni, hiszen ez előfeltétele volt a vezetői engedély megszerzésének. A továbbtanulásra viszont már nem gondoltak. Így aztán a Dombóváron élő körülbelül száz főből álló közösségben egyetlen olyan személy sincs, akinek az általános iskolánál magasabb végzettsége lenne.

Munka nélkül

A foglalkozásukat a rendszerváltozás után tömegesen megjelenő, Romániából átutazó cigány kereskedők tették tönkre, akik a gomba módon szaporodó kínai áruházakban és piacokon beszerezhető olcsó árukkal gyorsan, egy-két év alatt kiszorították őket a kereskedelemről. A colárik így maradtak egyik napról a másikra munka és kereset nélkül. Bár többen, többféleképpen próbálkoztak valamilyen kereskedői tevékenységgel, például használt autó adásvételével, illetve igyekeztek valamilyen kereső foglalkozás után nézni, ez azonban eddig nem járt eredménnyel.

Az újabb, nekik való munkát, megélhetési lehetőséget foglalkozást azóta is keresik. Az idősebbek főleg a munkaügyi hivatalok által szervezett közmunkákban vesznek részt, a fiatalok viszont valamilyen bejelentett munkahelyen igyekeznek

elhelyezkedni, ami nagyon nehéz, mivel képzetlenségük miatt csupán segéd munkásként alkalmazhatók. Sokszor nem találnak ilyen munkahelyet. Ekkor a feketegazdaságban próbálnak szerencsét, ami nem mindig sikerül, hiszen a gazdasági válság miatt ezt a területet gyakrabban ellenőrzik, és ez a szigorúbb ellenőrzés elsősorban őket érinti.

Hogy mi lehet a kiút? A dombóvári közösség legidősebb tagja szerint: „*Hiába. Mondom a gyerekeknek, hogy tanuljanak! Tanulni kell! Ma már faluzásból, batyuzásból nem lehet megélni. Tanulni kell!*”

A cikk megjelenését a Fővárosi Önkormányzat Esélyegyenlőségi, Foglalkoztatás-politikai és Kisebbségi Bizottsága támogatja.

Jegyzetek

- 1 Bari Károly: Cigány folklór I–X. Budapest, 1999, Magánkiadás, 10–11.
- 2 Bari Károly i. m.
- 3 Sárközi Jakab Gyula: Le rrom. Kézirat. Ethnológiai Adattár, 2196.
- 4 Jelentése: a szalvétások, a rongyosok
- 5 Ethnológiai Adattár, 3495 jelzeten.
- 6 A Mai Nap, 1932. január 27., 3.
- 7 A nanashi jelentése: keresztapa, de a házasságkötéskor a vőfély szerepét is mindig ő(k) tölti(k) be.
- 8 Herrmann Antal (szerk.): A Magyarországon 1893. január 31.-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest, 1895.
- 9 Nagy Pál: A magyarországi cigányság története a rendi társadalom korában. Kaposvár, 1998, 500.
- 10 Sőt meg is szűnt. Például az állatvédők kezdeményezésére tiltották meg a medvetáncoltatást a mai Romániában a múlt század elején.
- 11 Viorel Achim: Cigányok a román történelemben. Bp., 2001, Osiris Kiadó, 254.
- 12 Mivel magam csak ún. „szabadidős kutató” – © Daróczi Ágnes – vagyok, azaz a kutatás költségeit nekem kell előteremtenem, ez a munka elég lassan halad.
- 13 Gyakran még a kiadott házalókönyvbe is bejegyzésre került, hogy „menekült székely”, „menekült székely magyar”, „erdélyi menekült”.
- 14 Az új engedély kérésekor mellékelni kellett az igazolást, hogy az egész évi adót előre kifizették.

15 Írásom további részében leginkább a kaposvári (és a velük szorosabb kapcsolatban álló dombóvári) közösséggel foglalkozom.

16 Hasonlóan Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja is rendre visszaküldte az iratokat a főszolgabírónak azzal, hogy jelentést kért arról, a „Kérvényező cigány fajú-e?”.

17 PML. IV. 408/b. alispáni iratok 55081/1942.

18 A kaposvári iratok a colárikat következetesen abroszáruló, a beásokat pedig teknővájó szóval jelezték.

19 SML. IV. 408/b. alispáni iratok 21140/1942

20 K. M. közlése

21 „Anyám mondta, hogy már a háború előtt is Pesten a zsidóktól kaptak árut. Én is azokban a boltokban kaptam árut Budapesten is, ahová a rokonok ajánlottak be, meg Kaposváron is, ahol zsidó ember volt a boltvezető. Kaposváron két ilyen bolt volt. Én nem tudok olyan esetet, hogy valaki nem adta volna meg a tartozását. [Mármint a boltosnak. – M. M.] Kaptam szövetet, méterét 50-60 Ft-ért, és volt, hogy 80-90, de még olyan is, hogy 150 Ft-ért adtam tovább.” Kovács Géza, 63 éves colári férfi.

22 Az egyik nagy család rokonai a II. világháború utáni időben Olaszországban rekedtek. Innen az 1960-as évek végétől az itthon keresett „orkán” kabátokat csempészték be, és adták el a falvakat járva.

23 Közveszélyes munkakerülés, melynek létezett egy szabálysértési és egy büncselekményi alakzata.

24 1945 után Budapesten kívül csak itt éltek még colári cigányok, a másik két közösség csak az 1970-es években jött létre.

25 A colári kereskedők az eladásra szánt áruikat „batyuban” vitték. Egy nagyobb, erős anyagból készült négyszögletes textíliát használtak erre, az átellenes sarkokat összekötve. Az alsó csomót szorosra kötötték, a felsőt pedig úgy, hogy azon a karjukat át dugva, a csomagot a vállukra tudják venni.

26 Kovács Géza, a Csiga, 63 éves colári férfi.

27 Az 1960-as, '70-es években több rendőrségi írás foglalkozott az „utazó bűnözéssel”. Ez alatt azt értették, hogy a cselekmény elkövetője a lakóhelyétől távol követte el a büncselekményt, megnehezítve ezzel az elkövető felderítését. A rendőrség – más lehetőséget nem találva – a mozgást, a helyváltogatást igyekezett minél inkább akadályozni.

28 Miért lettünk 100 cigánnyal kevesebben? Somogyvármegye, 1947. szeptember 25. Az ötlet lényege, hogy a cigány embereket, férfiakat és nőket egyaránt, kopaszra kell nyírni, és akkor maguktól is elköltöznek a településről.

- 29 A telep kialakítása – a különböző panaszok miatt – évekig tartott. Panaszkodtak a környékbeli gazdák, akik attól féltek, hogy megszorodnak majd a lopások, de még a helyi pap is, aki a kijelölt területen álló keresztet féltette, hogy majd annak a környékét össze fogják szemetelni.
- 30 A beások általában lökötár vagy kolompár megjelöléssel illetik a cigány anyanyelvűeket, tartozzanak akármelyik csoportba is.
- 31 Óvári volt a telep cigány tanácsstagja.
- 32 Ezek az iratok sem találhatók meg, valószínűleg megsemmisültek.
- 33 Szigetvári György közlése.
- 34 Kovács Géza, a Csiga.
- 35 14 élő gyereke volt.
- 36 A Lovár gyerekei.
- 37 Kovács Máté, a Matyi.
- 38 Kovács Árpád közlése.
- 39 A módosítás sem egyezik, mivel ezzel is 111 család és 413 fő volt a régi telepen, de valószínűleg az ülésen senki nem számolt ennek utána.
- 40 A Városi tanács VB. ülésére készült jelentés. (Pados József: Jelentés a Kaposvár város cigánylakosságának helyzetéről. 7. 1962. március 19.) Az ülés témája: A város cigánylakosságának helyzete. Ideje: 1962. március 22.
- 41 Pados József jelentése.
- 42 Óvári Ferenc: Hozzászólás. Somogyi Néplap, 1971. március 4.
- 43 Pados Ferenc: Jelentés Kaposvár város cigánylakosságának helyzetéről. Kézirat. Kaposvár, 1962. márc. 19. SML: Kaposvár Városi Tanács VB. üléseinek jegyzőkönyvei.
- 44 Azaz a vállalat vezetése is tudta, hogy gyűjtés ürügyén textíliákat árusítanak.
- 45 Jegyzőkönyv a Kaposvár Városi Tanács VB. 1962. március 22.-i üléséről. SML. Kaposvár Városi Tanács VB. Jegyzőkönyvei.
- 46 Sőt akár büntetőeljárás is indulhatott „üzérkedés” miatt. Az abban az időben érvényben lévő Btk. szerint az üzérkedett, akinek nem volt engedélye a kereskedelemre, és a beszerzett portékát a beszerzési árnál drágábban árusította.